

DE STAATS- SPAANSE LINIES

Monumenten van conflict en cultuur

Jan J.B. Kuipers

INHOUDS- OPGAVE

	Woord vooraf	7
I	Inleiding	9
II	Voorgeschiedenis en eerste fase van de Opstand	23
III	Het vervolg van de Tachtigjarige Oorlog	43
IV	Linies en soldatenleven	73
V	De tweede helft van de zeventiende eeuw	105
VI	De achttiende eeuw	129
VII	Periode 1795-1944	163
VIII	Landschap en natuurwaarden van de Linies	187
IX	Kleine atlas van de Staats-Spaanse Linies	207
X	Beknopt lexicon van vestingbouwkundige termen	229
	Literatuur	243
	Websites	248

WOORD VOORAF

Het boek dat u voor u heeft is een van de resultaten van een al zo'n twee decennia voortschrijdende samenwerking tussen partners uit België en Nederland: provincies, gemeenten, waterschappen en polderbesturen, terreinbeherende organisaties en tal van andere organisaties op het gebied van erfgoedbeheer, (cultuur)historie, natuur en landschap.

Gemeenschappelijk doel: het creëren van meer bekendheid, zichtbaarheid en belevingswaarde van de Staats-Spaanse Linies, alsook het bevorderen van de betrokkenheid van bewoners en bezoekers, het versterken van de streekidentiteit en van de Staats-Spaanse Linies als leef- en verbingsgebied voor planten en dieren. Het behoud van dit bijzondere culturele erfgoed staat aan de basis van al dit streven, dat uiteindelijk ook een economische impuls (toerisme en recreatie) betekent.

Het rijke complex van de Staats-Spaanse Linies met zijn forten, schansen, linies en vestingsteden - zo'n 450 objecten in een gebied van 80 x 40 kilometer langs de landsgrens tussen Knokke en Antwerpen - is geschapen door de Spaanse, 'Staatse' en Franse militaire apparaten gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tot en met de Spaanse Successieoorlog (1701-1714), latere aanpassingen niet meegerekend. De historie ervan was bepalend voor de huidige grens tussen Nederland en België. Het is een mooi gegeven dat iets wat is ontstaan uit opeenvolgende militaire conflicten die Noord en Zuid van elkaar scheidden, nu het onderwerp is van nauwe samenwerking tussen overheden en andere partijen aan weerszijden van de grens.

Dit boek is voortgekomen uit het Interreg IV-A project Forten en Linies in Grensbreed Perspectief, een grensoverschrijdend samenwerkingsverband tussen de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen, Zeeland en Noord-Brabant. De coördinatie van het deelproject 'Boek Staats-Spaanse Linies' beruiste bij de Provincie Zeeland, met cofinanciering door de Provincie Oost-Vlaanderen en het Europese Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO). *De Staats-Spaanse Linies. Monumenten van conflict en cultuur* is het eerste complete historische overzicht van de Linies voor een breder publiek. De auteur wist zich gesteund en gestimuleerd door een deskundige en toegewijde begeleidingscommissie, bestaande uit Luc Bauters, Kenneth Colleman, Carine Goossens, Winant Halfwerk en Karen Minsaer.

I INLEIDING

Bijna 450 'objecten': forten, schansen, linies en vestingstadjes in een gebied van zo'n 80 x 40 kilometer langs de Belgisch-Nederlandse grens tussen Knokke en Antwerpen - dat zijn de Staats-Spaanse Linies. Een militaire raid in 1583 vormt de eerste aanzet; sommige elementen spelen nog een rol in de Tweede Wereldoorlog. Tegenwoordig zijn we bezig met een grote herwaardering van de restanten van de linies. Ze vertegenwoordigen zo'n vierhonderd jaar geschiedenis in en van West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Zeeland. Geschiedenis die het karakter, de verschillen en overeenkomsten van deze gebieden sterk meebepaalt.

Portret in olieverf van Philips, graaf van Hohenlohe tot Langenberg (1550-1606). Datering ca. 1609-1633; coll. Rijksmuseum Amsterdam.

Het is 6 november 1583. Over de Honte koersen vanuit de Zeeuwse hoofdstad Middelburg dertig scheepjes op Terneuzen aan, volgepakt met zo'n duizend voornamelijk Duitse huurlingen. Bevelhebber is Filips van Hohenlohe, sinds 1575 in dienst van Willem van Oranje en met mooie overwinningen op zijn naam. Hij veroverde onder meer in 1576 Geertruidenberg, in 1577 Steenberg, Tholen en Breda. Hohenlohe, ook wel Hollock genoemd, is een knap maar roekeloos en drankzuchtig legeraanvoerder, die later door prins Maurits ondanks zijn kwaliteiten op een zijspoor zal worden gezet.

Maar nu, eind 1583, leeft Willem van Oranje nog en is Hohenlohe een man van gewicht. Wat is de aanleiding voor zijn raid met tien vendels huurlingen; Neuzen is toch al in Staatse handen? Jawel, maar jonkheer Servaes van Steelant is naar de Spanjaarden overgelopen en de hele omgeving is voor de Opstand verloren gegaan, inclusief Hulst, Axel en Sas van Gent. In 1578 heeft Servaes van Steelant als hoogbaljuw van het Land van Waas de calvinisten nog bijgestaan bij het plunderen van de abdij van Boudelo; vijf jaar later, op 30 oktober 1583, wordt zijn fraaie kasteel in het Oost-Vlaamse Wissekerke zwaar beschadigd door een aanval van de Staatse troepen onder leiding van Marnix van Sint-Aldegonde. Marnix laat karrevrachten stro aanvoeren en steekt het slot in brand. De linkervleugel en de ophaalbrug worden compleet verwoest. Deze actie is het directe gevolg van Servaes' overlopen naar Spaanse zijde. Een dag tevoren heeft hij de troepen van Alexander Farnese, de hertog van Parma en landvoogd van de Nederlanden, in zijn kasteel ontvangen. Diens overmacht heeft het Land van Waas tot overgave gedwongen. Hiermee komt ook het oostelijk deel van het huidige Zeeuws-Vlaanderen in Spaanse handen en wordt Servaes, die min of meer noodgedwongen heeft gehandeld, door de opstandelingen bestempeld tot verrader.

Hohenlohe weet in elk geval het verlies van Neuzen net te verijdelen. Een zeer belangrijk wapenfeit voor de Staatse, omdat Terneuzen de vaart op en vanuit Antwerpen aan deze zijde van de Honte kan vrijhouden. Hij maakt zich op 6 november kwiek meester van het Quartier van Terneuzen. Dit dient snel te worden versterkt. Daartoe werpen de Duitse soldaten ten zuiden van Neuzen een imponerend bruggenhoofd op: de Moffenschans – de naamsverklaring zal geen moeilijkheden opleveren.

TURF EN LONTEN

Tegenwoordig draagt een ruime, negentiende-eeuwse boerenbehuizing aan de Axelse straat deze naam, maar de Moffenschans was ooit een uitgebreid en compleet verdedigingswerk met wallen en grachten. De totstandkoming van dit werk wordt gezien als het begin van de Staats-Spaanse Linies. De bouw geschiedt niet zonder slag of stoot: schermutselingen met Spaanse troepen en inundaties door de Spanjaarden zorgen voor stagnatie in de voortgang, terwijl de Duitsers onderling zich te buiten gaan aan dronken vechtpartijen en muiterij. Dit zijn overigens geen ongewone verschijnselen in deze tijd van grote huurlingenlegers, bemand met ‘broodsoldaten’ wier trouw volkomen afhankelijk is van het tijdig ontvangen van de soldij en de draaglijkheid der ‘werkomstandigheden’. Geld is ook nu een probleem. De Staten van Zeeland zijn er karig mee, evenals met andere benodigdheden zoals turf en lonten.

Hoe dan ook: de bouw van de Moffenschans en de huisvesting van zijn garnizoen zijn het behoud van Terneuzen voor de Staatse zaak. Vanuit Neuzen voert men aanvallen uit op het omliggende, in Spaanse handen verkerende gebied.

De Spanjaarden breiden op hun beurt de verdedigingswerken van Hulst, Sas van Gent en Axel uit; bij Philippine werpen ze onder meer een schans op. De Spaanse opperbevelhebber Parma ziet het Terneuzense bruggenhoofd als grote bedreiging, en niet alleen met het oog op de scheepvaart op Antwerpen en dus hindering van het Spaanse beleg van die stad. Vanuit Neuzen kan ook Gent worden bevoorrad. Al vóór het eind van 1583 beginnen de Spanjaarden een ‘tegenfort’ van de Moffenschans op te werpen, waarschijnlijk de versterking bij Triniteit.

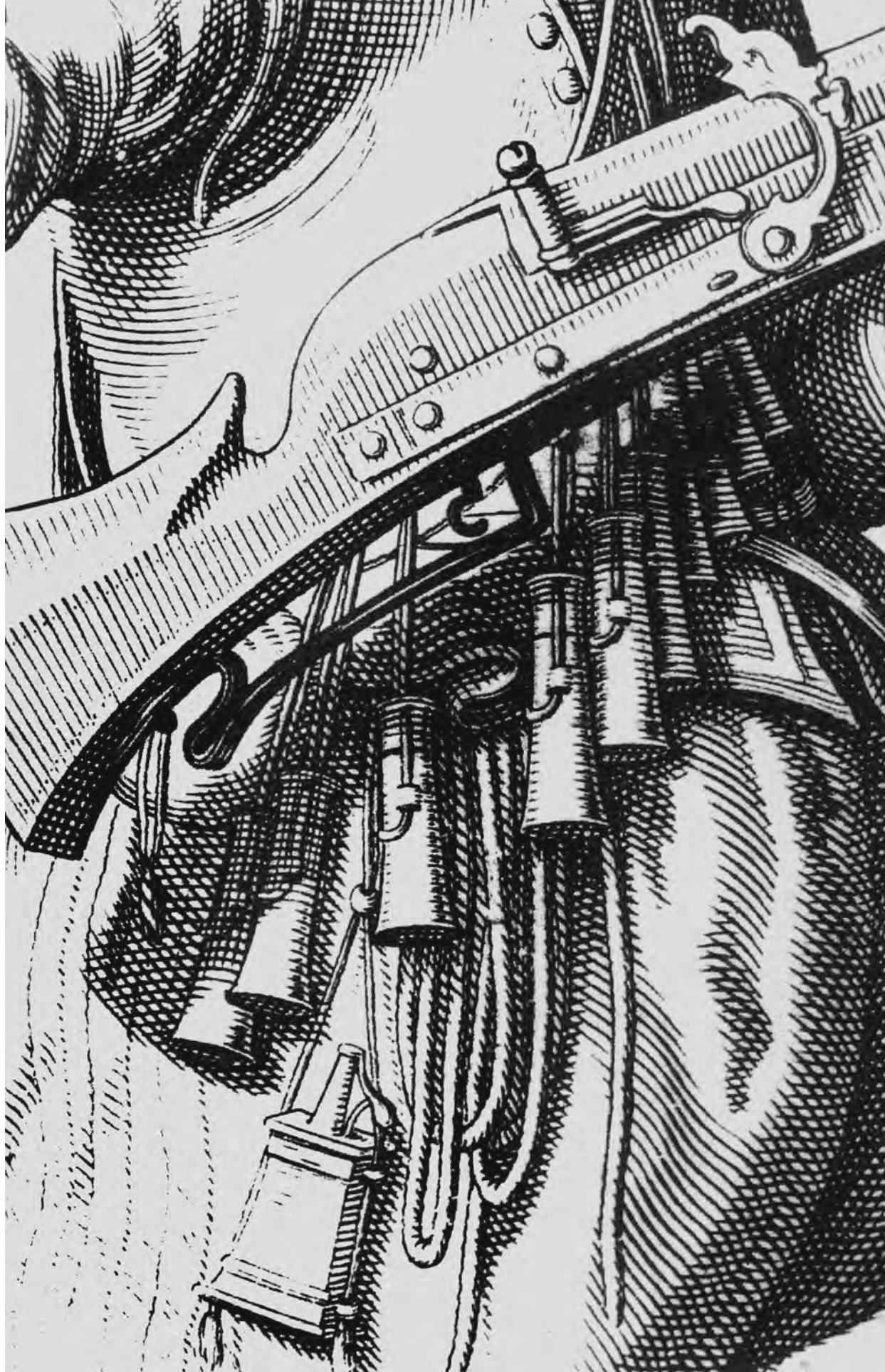
Willem van Oranje schenkt Terneuzen in april 1584 stadsrechten.

De oorlog en het opwerpen van verdedigingswerken aan beide zijden raakt nu in *full swing* in de streek. Het wordingsproces van de complexe configuratie die wij later de Staats-Spaanse Linies zullen noemen is niet meer te stoppen. Aan de genese van deze fascinerende monumentale keten zullen de Spaanse, Staatse en Franse militaire apparaten deelhebben, in een lange tijdspanne van de Tachtigjarige Oorlog tot en met de Spaanse Successieoorlog (1702-1713/1714) – latere aanpassingen niet meegerekend.

HET ZOETE BUITENLEVEN

Tien jaar na zijn aanleg is de Moffenschans alweer buiten gebruik; de Terneuzense burgemeester Serlippens maakt er een buitenverblijf van en sloopt een deel van de verdedigingswerken. Het martiale karakter raakt pas echt in vergetelheid door toedoen van de nieuwe predikant

Het kasteel van Wissekerke anno 2006, met op de voorgrond zijn in 1824 ontworpen smeedijzeren hangbrug (foto Prashanth Nuggehalli Srinivas / Wikimedia Commons).

Musket en toebehorende uitrusting (kruithoorns, tondeldoos met lontaansteker) van een schutter aan het begin van de zeventiende eeuw (fragment).

Het huidige woonhuis de 'Moffenschans'.

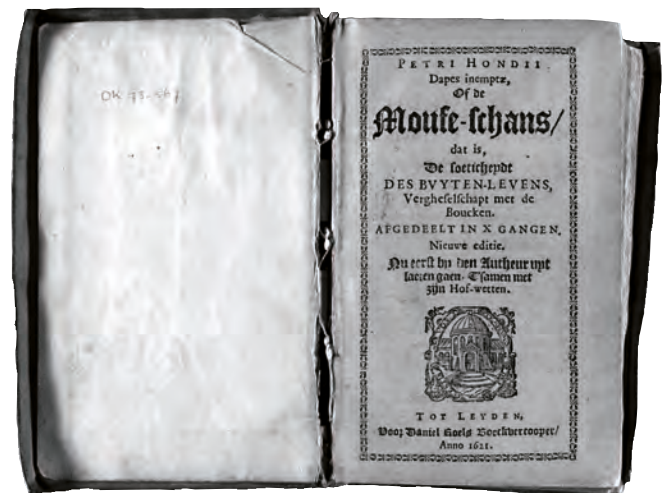
Titelpagina van Hondius' bekende werk over de Moffenschans.

sinds 1604: Petrus Hondius (1578-1621). Hij vestigt zich op de Moffenschans, legt er grote botanische tuinen aan en schrijft er zijn literaire werken, zoals het bekende *Dapes inemptae of de Moufe-schans, dat is de soeticheyt des buyten-levens verghefelschap met de boucken* (1621). In plaats van militaire faam wordt de Moffenschans nu beroemd omdat Hondius de eerste is, die in deze streken de aardappel introduceert, een uit de Nieuwe Wereld afkomstige noviteit waarover de Staten van Zeeland pas in 1736 een plakkaat uitvaardigen, dat bevestigt dat ook aardappelen vallen onder het tiendrecht (een soort belasting, ontvangen door de grondbezitters). Waarschijnlijk is Hondius ook de eerste botanicus in de Nederlanden die mais kweekt.

De Moffenschans 'vervalt' na Hondius' dood gaandeweg tot een gewone boerderij. Het huidige huis met deze naam dateert uit 1896 en wordt in de jaren vijftig van de twintigste eeuw opgenomen in de bebouwing van het uitbreidende Terneuzen.

OUD- EN NIEUW-NEDERLANDS VESTINGSTELSEL

Parma rolt vanaf 1581 vrijwel de gehele Zuidelijke Nederlanden behalve Oostende op, inclusief het huidige Zeeuws-Vlaanderen. Behalve Terneuzen blijven alleen Sluis (tot 1587) en het vervallen Biervliet in Staatse handen. Beide partijen steken dijken door om de vijand te hinderen, als gevolg waarvan een groot deel van de

noordelijke 'rand' van Vlaanderen gedurende decennia 'drijvend' blijft: onder invloed van het getij. Het gebied raakt grotendeels ontvolkt.

De koning van Spanje heerst weer over dit desolate gebied, met uitzondering van de eilanden van Biervliet en van Terneuzen en Axel. Deze 'kwartieren' worden in 1584 verenigd in het 'Committimus', door de Staten van Zeeland bestuurd in naam van de opstandige Verenigde Nederlanden. Uiteindelijk veroverft Maurits tijdelijk Philippine en wint de slag bij Nieuwpoort (1600). Door de val van Sluis in 1604 komt westelijk Zeeuws-Vlaanderen weer in Staatse handen (Oostende gaat in dit jaar echter voor de Staatse zaak verloren); Philippine volgt definitief in 1633, het Land van Hulst pas in 1645.

Flandria parua loco, sed nomine maxima et est re: singula sunt alijs, hæc bon

FLANDRIÆ DESCRIPTIO Septentrio

Maris Germanici

Paris

Occidens

Picardia
Paris

Artesia
Paris

Miliaria flandrica magna
Miliaria flandrica parua

F
le
dr
à
fl
rò
uer

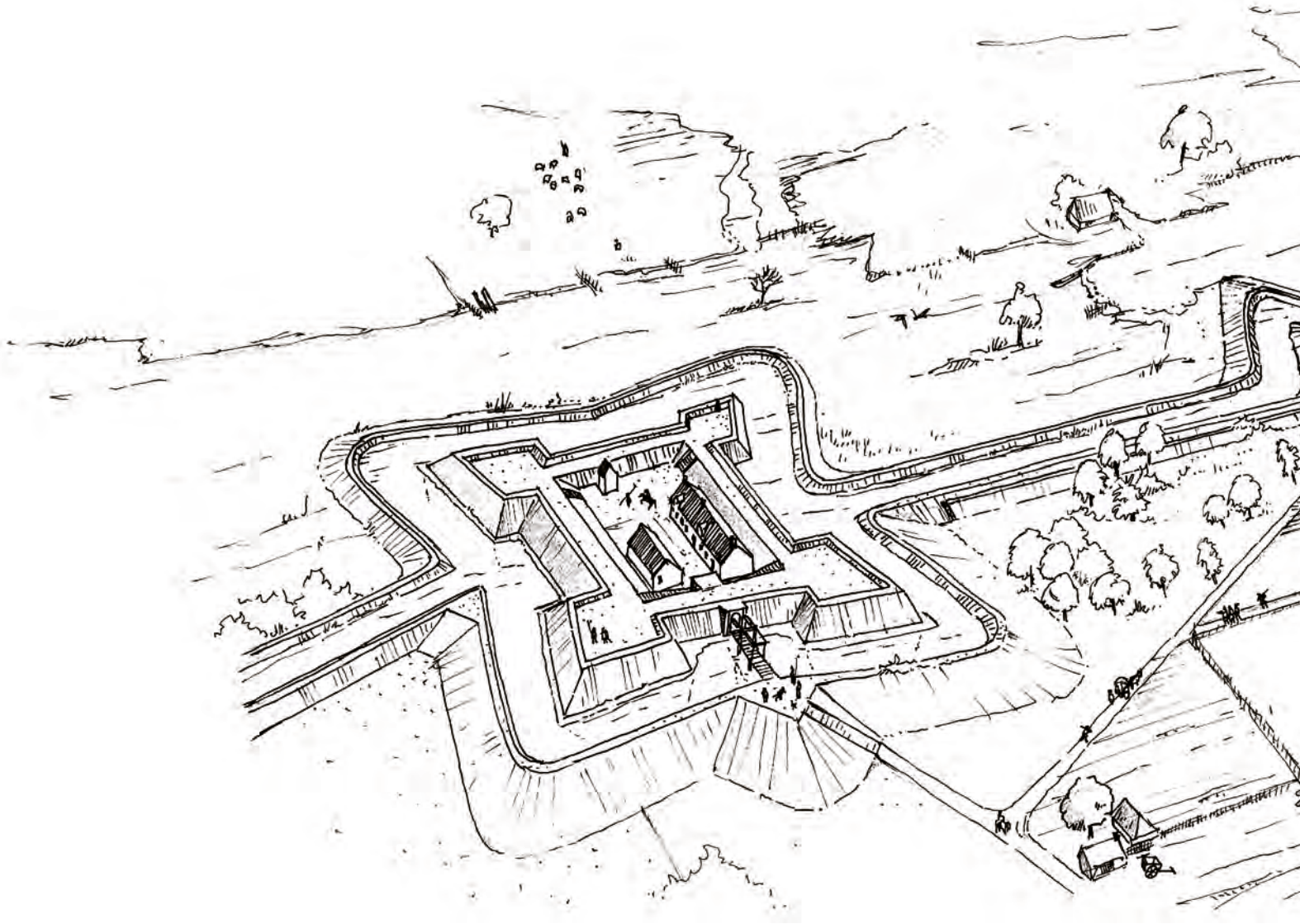
Kaart van het graafschap Vlaanderen door Matthias Bussemacher (Keulen, 1609). Het in Staatse handen verkerende deel is al buiten de grenzen gehouden. Let op de vurende oorlogsbodems!

Men is dan al volop aan het herdijken: er ontstaat in het van Vlaanderen afgescheurde deel een nieuw landschap, met een grotendeels nieuwe, van de overzijde van de Honte afkomstige bevolking.

Tijdens en na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) wordt aan beide kanten weer gewerkt aan de uitbouw van de defensieve posities. Forten en schansen worden verbonden door dijken, waarmee 'linies van communicatie' worden gerealiseerd. Steden worden volgens de modernste inzichten versterkt met wallen, bastions en brede grachten.

De meeste werken zijn aangelegd volgens het Oud-Nederlands vestingstelsel, een geesteskind van wiskundige en ingenieur Simon Stevin (1548-1620), een naar het noorden uitgeweken Vlaming uit Brugge die in zijn theoretisch werk voortbouwt op het Italiaanse vestingstelsel, en op de natuurlijke, geografische en economische omstandigheden toegesneden aanpassingen bedenkt. Zoals het gebruik van vrijwel uitsluitend aarden wallen, natte in plaats van droge grachten, en het geven van een vierkante in plaats van vijfhoekige vorm aan de kleinere werken zoals schansen (deze constructie is goedkoper).

Noodzakelijke aanpassingen en vernieuwingen worden veel later in de zeventiende eeuw in het Noorden toegepast door Menno van Coehoorn (1641-1704). Van Coehoorn vecht zijn beroemde theoretische 'Twist der Vijfhoekken' uit met opponent Louis Paen en publiceert in 1685 zijn boek *Nieuwe vestingbouw, Op een natte of lage Horizont*, waarin drie methodes van vestingbouw worden behandeld, speciaal ontworpen voor het Nederlandse landschap en aangepast aan de modernste manieren van oorlogvoering. Het zeer invloedrijke boek vormt de theoretische basis van het

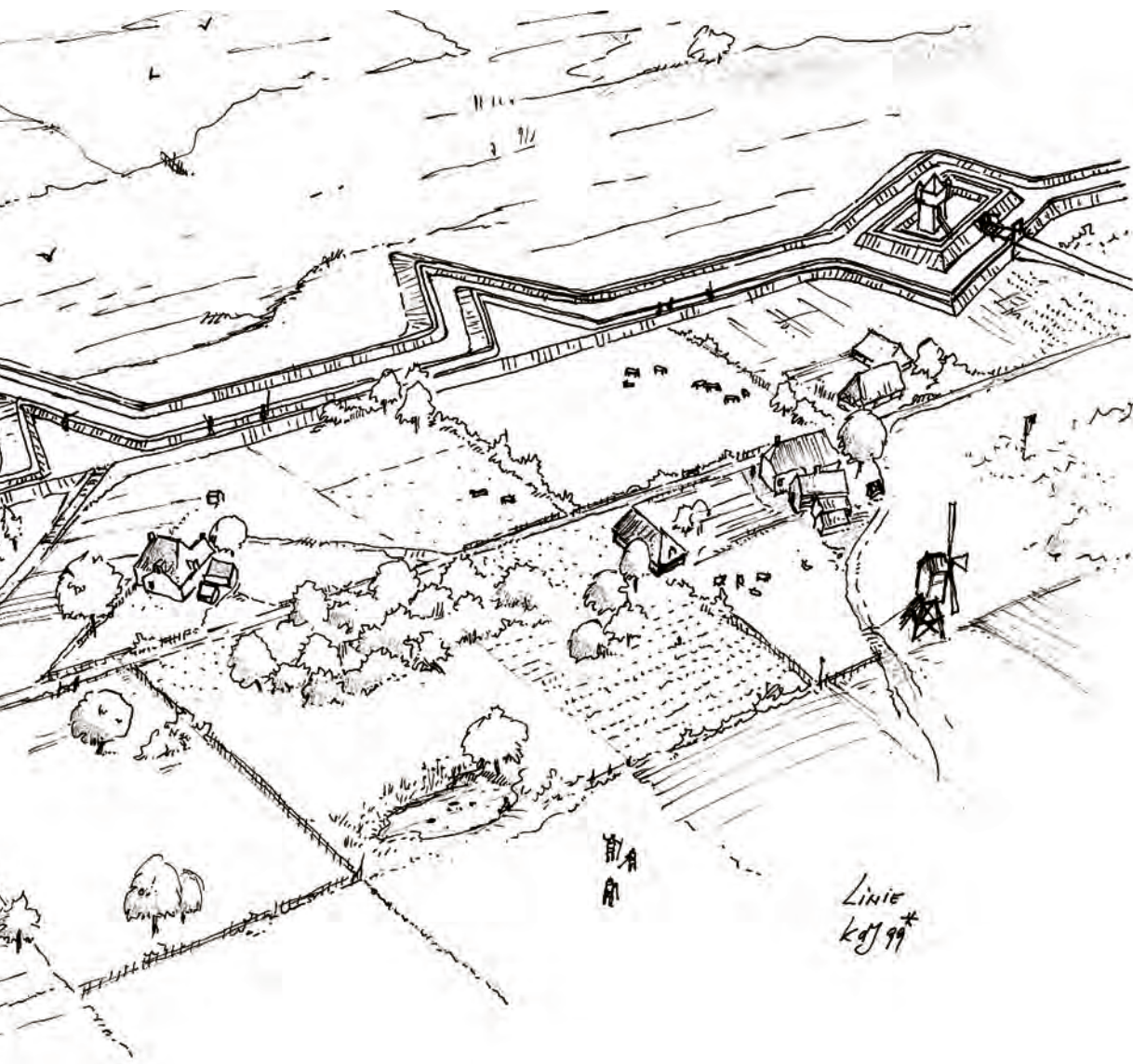

Voorbeeld van een linie uit het begin van de zeventiende eeuw: fort, liniedijk met redans, redoute (tek. K. de Jonge; coll. Provincie Zeeland).

Nieuw-Nederlandse stelsel, dat tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) algemeen ingang vindt. Eén van de eerste daadwerkelijke toepassingen in de streek van de Staats-Spaanse Linies is de nieuwe stadsversterking van Sas van Gent (1688) en de aanpassing van het Fort Anthonius (Zelzate) tot torenfort: een uit zwaar metselwerk gebouwde toren van enkele verdiepingen, omgeven met een wal en gracht. In Staats-Vlaanderen voltooit Van Coehoorn van Sluis tot voorbij Hulst een doorlopende zoetwaterlinie, verbetert tal van vestingwerken (onder andere van Sluis en IJzendijke) en past de Passageulelinie aan. Van Coehoorn is zo'n talent dat tsaar Peter de Grote hem vergeefs naar Rusland probeert te halen.

STEEDS OPNIEUW GEACTIVEERD

Na de Vrede van Münster, die in 1648 de Tachtigjarige Oorlog beëindigt, lijkt de rol van de Linies uitgespeeld. Al spoedig wordt het tegendeel bewezen – en steeds opnieuw: bij de Franse inval in het rampjaar 1672, de al genoemde Spaanse Successieoorlog (1701-1714),

de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), het binnenvallen van opnieuw de Fransen in 1794, de daaropvolgende Napoleontische tijd en tenslotte de Belgische Revolutie in 1830. Gedurende de Spaanse Successieoorlog wordt zelfs nog een 'hele' linie aangelegd: de Bedmarlinie. Ook in de Eerste en Tweede Wereldoorlog worden linie-elementen nog incidenteel benut. Niettemin spelen de steeds weer deels geactiveerde linies bij al deze 'vervolgoorlogen' nooit meer een doorslaggevende of zelfs maar betekenisvolle rol in militair opzicht.

Het Simon Stevinplein in Brugge met het door Louis Eugène Simonis (1810-1893) gemaakte standbeeld van de naamgever (Wikimedia Commons).